

Kulturarvsturism innan massturismen

Besökare på kungliga slott ca 1750–1870

Per Widén

I förordet till den första vägledningen över Drottningholmsområdet, *Beskrifning öfver Kongl. Lust-slotten Drottningholm och China* från 1796, beskriver författaren och slottsvaktmästaren Anders Björklund hur det ”tilhört mig at i korthet meddela dem, som hitkommit för att bese dessa oskattbara Samlingar, de uplysningar jag kunnat” (Björklund 1796:företal). Uttalandet är intressant då det tyder på förekomsten av besökare till slottet, besökare utan annat ärende än att bese anläggningarna för sitt höga nöjes skull. Turism skall här behandlas som resande med avsikt att roa och bilda sig, ett nöjes- och rekreationsresande som kan vara under kortare eller längre tidsrymder. Turisten följer också ofta i spåren på andra, tidigare resenärer. Genom tidigare beskrivningar vet turisten också i stort sett vad den kommer att se och hur hen förväntas reagera på intrycken (se t.ex. Löfgren 1999:19–21). När turismens historia i Sverige har skrivits brukar det sägas att de första svenska turistresorna gjordes under det sena 1800-talet, och att grundandet av Svenska turistföreningen speglar en utveckling där ett högre borgerskap började söka sig till avlägsna fjäll- och kustlandskap. Storslagen natur, vackra scenerier och fotvandrande sägs ha varit målet för den första generationen turister (Eskilsson 1996, Lindvall 2004, Löfgren 1999, Sandell 1997).

Som kommer att framgå nedan finns det anledning att ompröva den bilden och tidigare lägga den svenska turismen med minst 100 år. Ur källmaterialet framträder en bild av

ett relativt omfattande nöjesresande från åtminstone andra hälften av 1700-talet, men förmodligen även tidigare än så. En sådan bild harmoniserar också mer med den som ges av nyare internationell forskning (t.ex. Baxendale 2008, Mandler 1997, Völkel 2007). Det rör sig inte om några långa sträpatsfyllda resor vare sig till utlandet eller de svenska fjäll- eller kusttrakterna, utan om kortare resor inom närområdet, över dagen eller med en eller två övernattningsnätter. Resorna företogs med hyrda vagnar eller från 1820-talet med ångbåt och tåg, och målet för resan var slotts- eller herrgårdsanläggningar där man besåg parken och ibland också huset med dess inredningar och samlingar. De resande tillhörde till en början ett borgerligt skikt av hantverkare, affärsinnehavare och tjänstemän, men mot mitten av 1800-talet skvallrar besöksmålens gästböcker om att sedvänjan spridit sig även till lägre samhällsklasser.¹

Den här typen av resor och resenärer antyds också i Orvar Löfgrens ovan nämnda studie *On Holiday* (1999), där han bland annat skildrar Carl Jonas Linnerhielms resor genom Sverige och hur Linnerhielms turistiska blick söker det pittoreska (picturesque) och hur detta återfinns dels i delar av landskapet, dels i de engelska landskapsparker som blev på modet under slutet av 1700-talet (Löfgren 1999:16–26). Liksom de brittiska resenärer Löfgren också nämner, och de som Baxendale och Mandler diskuterar, sökte deras svenska motsvarigheter upplevelser och för-

ströelse på ett sätt som motsvarar tidens uppfattningar och normer om skönhet och uppbygglighet.

Min undersökning rör främst de kungliga slotten som förstås har en särställning, men exempel kommer också att tas från större herrgårdsanläggningar som Skokloster och Rydboholm, vilka också var flitigt besökta (även Gunnebo utanför Göteborg skulle kunna användas som exempel). Källorna till vad som kan benämnas som en tidig kulturarvsturism är spridda och disparata och består av dagboksanteckningar, brev, bilder och inte minst den flora av guideböcker som publicerades över de större slotten och herrgårdarna.

De kungliga slotten och besökarna

De kungliga slotten har i någon mån alltid varit öppna för besökare från en privilegierad allmänhet. Redan 1707 skrev till exempel änkedrottningen Hedvig Eleonora i en instruktion till inspektorn på Ulriksdals slott att ”när någon af condition eller annat curieust och hederligt folck, begiära att få se huset och dess lägenheeter, må Inspectoren dem inlåta [...]. Men annat gement folck skola icke insläppas och admitteras” (citerat ur Persson 1999:51ff). Instruktionen tyder på att det fanns ett besökstryck som alltså måste regleras. Detta bekräftas också av återkommande klagomål från Hedvig Eleonora om att de kungliga inte fick vara ifred för allmänheten på de slott som låg i närheten av Stockholm, framförallt Ulriksdal, Karlberg och Drottningholm (Persson 1999:51).

Även på det av Braheätten ägda Skokloster förekom besökare av liknande slag under 1700-talets första decennier. När Elias Brenner besökte slottet 1709 på uppdrag av Antikvitetskollegiet inleder han med att konstatera att på slottet ”wises för de främmande åtskilliga wackra saker”, vilket antyder att även Skokloster var öppet för något slags besökare (Perers 2004:279). Spridda skildringar av besök till slottet från det fortsatta 1700-talet visar att Brenners formuleringar inte var en

slump utan att det på slottet fanns en beredskap och en infrastruktur för att ta emot besökare som ville se interiörer och samlingar (Perers 2004:282f).

Det var dock inte alltid som besökarna fick komma in i själva slotten, men parkerna och slottsmiljön kunde vara tillräckligt intressant i sig för en utflykt. Tillträde till slotten gavs generellt endast när de kungliga inte var på plats, något som verkar ha gällt även i till exempel Storbritannien och Frankrike (Baxendale 2008:28, Völkel 2007:33ff). 1807 var hertiginnan Charlotta på hertigparets lustslott Rosersberg och skrev till sin svägerska prinsessan Sofia Albertina att ”I går var här en massa lustresande från Stockholm, över 100 personer voro på värdshuset, så de fingo knappast plats. I allmänhet kommer på lördagar och söndagar kolossalt mycket folk, och det är ofantligt livligt i trädgården och parken” (Rundqvist 2005:351).

Från Rosersberg finns något senare en längre skildring av en nöjesresa med slottet som mål. Deltagarna var åtta Stockholmsborgare som sommaren 1826 i hyrda vagnar åkte på vad som idag skulle beskrivas som en weekendresa. Resan beskrivs i den lättsamt hållna handskrivna, med akvareller illustrerade, reseskildringen som ”en lustfärd ... utom huvudstaden till k. lustlottet Rosersberg”. Efter att ha sovit på värdshuset promenerade man först i slottets barockträdgård för att sedan klockan 11 bli insläppta i slottet av vaktmästaren. I texten omtalas vad man ser; matsalens landskapsmålningar med motiv från slottsparken, ett skåp som tillhört Marie Antoinette, pipor tagna från Karl av Nassau-Siegen – den ryska flottans befälhavare i slaget vid Svensksund –, biblioteket (där antalet volymer antecknas) och konstsamlingen där man bland annat noterar Rafaels *La Jardinière* (en kopia från sent 1700-tal, men ansedd som äkta eller som åtminstone en tidig studioreplika i Lorenzo Hammarskölds guidebok över slottet), Gerards *Ossian* och Johan Niklas Byströms *Juno och Herkules-*

Claës Fredrik Laurén. Den mindre av de två vagnarna på väg ut ur Stockholm på väg mot Rosersberg, 1826. Passagerarna läskar sig med svagdricka och spelar kille. Nordiska museet acc. nr 14/1936.

barnet. Visningen, som man verkar ha betalat för, avslutas med rustkammaren, slottskyrkan och den lilla teatern i en av borggårdsflyglarna. Eftermiddagen ägnades sedan åt att utforska den engelska parkens olika byggnader och utsikter. Dagen efter for man hem till Stockholm igen, men stannade på vägen vid herrgården Vallstanäs för att titta på parken (Baeckström 1955).

Slotten var alltså sedan en längre tid ett utflyktsmål som drog. Det här är förstås ingen unikt svensk utveckling, nöjesbesök på slott och herrgårdar har förekommit i hela Europa sedan åtminstone 1600-talet. Först som del av adelns bildningsresor, men med tiden som del av en mycket mer spridd kultur. I en tysk reseguide från 1700 föreslås till exempel att den resande på vägen mellan Hamburg och Wien stannar och beser slotten i Braunschweig, Wolfenbüttel, Wernigerode, Stollberg, Arnstadt och Coburg (Völkel

2007:7–11). Ett drygt sekel senare reste den brittiska officeren, författaren och prästen George Robert Gleig genom Tyskland. I en resebeskrivning, *Germany, Bohemia, and Hungary, Visited in 1837*, ägnar han stort utrymme åt de slott och herrgårdar han besöker och passerar, främst de furstliga, men även andra (Gleig 1839).

I Storbritannien var ”country house visiting” en självklar sysselsättning för de högre stånden från mitten av 1700-talet, så självklar att det fanns tydliga normer för hur det skulle utföras och ett slags infrastruktur kring företeelsen (Harris 1967:59f). Herrgårdsbesöken spreds med tiden till större kretsar och kring 1820 reste stora grupper av städernas ”lower- middle ranks” – till exempel affärsinnehavare och hantverkare av olika slag – på kortare semestrar som bland annat ägnades åt att besöka slott och herrgårdar (Mandler 1997:72f). Fenomenet att besöka

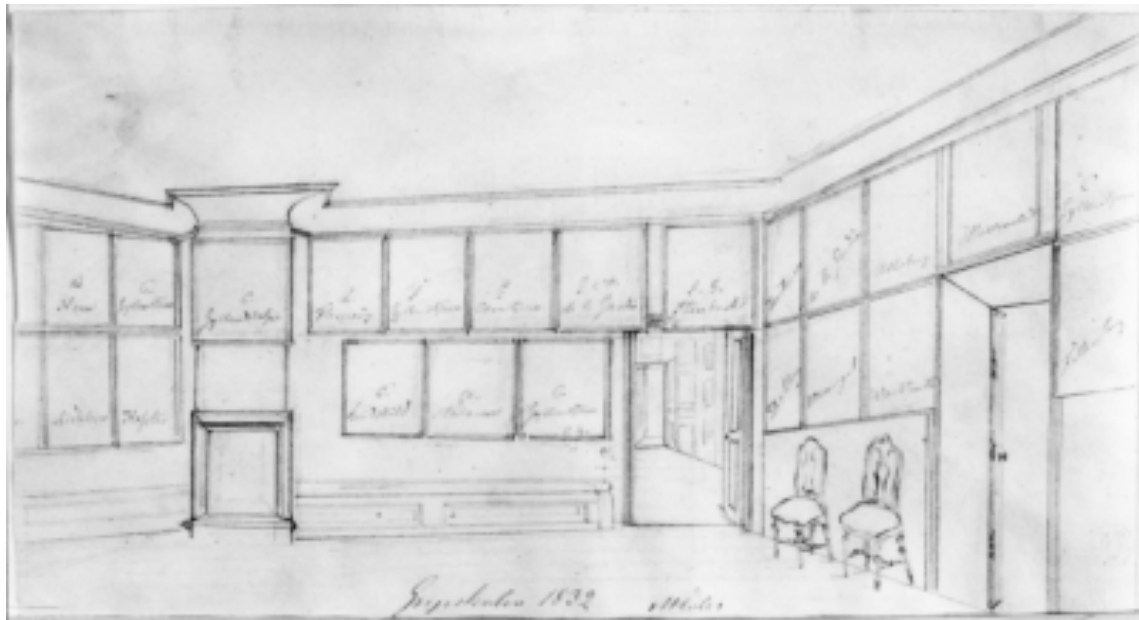
slott och herrgårdar som del i kortare eller längre nöjesresor verkar alltså ha fungerat på ett likartat sätt i Sverige, Storbritannien och de tyska länderna.

Slottsvägledningar – läsning för turister och länstolsresenärer

Ett tecken på att en plats är tillgänglig för besökare – och även är ett populärt besöksmål – är att det finns tryckta vägledningar till platsen. Sådana finns förstås över de kungliga slotten. Den första gavs ut över Gripsholms slott 1755 och kring 1870 fanns vägledningar över i princip samtliga tio kungliga slott utgivna. Slottsvägledningsgenren skapades i England i början på 1700-talet, men går tillbaka på äldre typer av guideböcker till städer och resrutter som den ovan beskrivna tyska (Harris 1967:59ff, Völkel 2007:7ff, om guideböcker, se även Blennow & Fogelberg Rota 2016). Formatet på böckerna och kvaliteten på papper och tryck skvallrar om den tänkta användningen, med få undantag rör det sig om enkel brukslitteratur i litet format

(Harris 1967). Ingen av de vägledningar över svenska kungliga slott som publicerades under 1700- och 1800-talen gavs ut i stort format på fint papper och med dyrbara illustrationer. Istället rör det sig om små billiga verk i oktavformat tänkta att säljas på plats av slottsvaktmästaren, vilket också framgår av förordet i vägledningen *Bihang till Gripsholms Slotts Beskrifning af år 1825*, där det sägs att förutom att visa besökarna runt i slottet var det också slottsvaktmästarens uppgift att sälja slottsvägledningarna (Stierneld 1826:4). Ordningen var likadan på de stora brittiska herrgårdarna där guideböcker och kataloger såldes av vaktmästare som också i vissa fall fungerade som guider (Harris 1967: 61).

De första beskrivningarna över Gripsholms slott skrevs av slottsförvaltaren Carl Fredrich Ljungman. Den första upplagan från 1755 är framför allt ett tryckt inventarium med uppgifter om de porträtt, främst föreställande svenska och tyska furstliga personer från ca 1500–1700, som slottet var känt för

Maria Röhl. Riksrådssalen på Gripsholms slott, 1832. Röhl's interiörskiss är förmodligen en förstudie till ett aldrig utfört planschverk över porträttgalleriet på Gripsholms slott. Nationalmuseum, NHT 0079-1913.

redan då (Ljungman 1755). Vägledningen bör ha fyllt ett behov, att ha något att sticka i händerna på besökare som ville se slottet, men kan också ses som en tjänstemans försök att meritera sig i karriären, något som möjligen också var framgångsrikt då Ljungman belönades med hovkamrers titel något senare (Gillingstam 1984, jfr även Bennich-Björkman 1970 om författarskap som meritering för tjänster).

Karaktären av porträttkatalog blir ännu tydligare i den andra, starkt omarbetade och utvidgade upplagan från 1790. Eftersom Ljungman verkar ha velat behålla katalognumren från den första upplagan har, på grund av alla de omflyttningar och nybyggnationer som Gustav III företagit på slottet, kopplingen mellan katalogens text och rumsföljden upphört. Istället fungerar den som en uppslagskatalog i nummerordning där man fick titta på numret på tavlan man var intresserad av och sedan slå upp den i katalogen (Ljungman 1790). Att Ljungmans vägledning ändå har fungerat som guide blir tydligt i förordet till vad som kan ses som den första moderna vägledningen över Gripsholm, Anders Magnus Strinnholms *Beskrivning öfver Gripsholms slott*, där författaren anger som skäl till att publicera en ny vägledning över slottet att Ljungmans *Beskrifning* inte längre finns att tillgå i bokhandeln (Strinnholm 1822:förord).

Redan 1796 hade dock den första moderna vägledningen publicerats över ett svenskt kungligt slott. Detta år utgav slottsvaktmästaren på Drottningholm, Anders Björklund, *Beskrifning öfver Kongl. Lust-slotten Drottningholm och China*. Boken är precis som en nutida vägledning upplagd som en kort översikt över slottets historia följd av en vandring genom slotten och parken där inredningarna i varje rum som passeras beskrivs, låt vara med en viss övervikt för de målningar som hänger där (jfr t.ex. med Brown 1997). I förordet klargör Björklund att boken är tänkt att läsas som minne för den som besökt slottet eller för

att förbereda sig inför besöket eller av länstolsresenären som inte har möjlighet att själv besöka slottet. Att vägledningen inte sägs vara till för att använda på plats har förmodligen att göra med hur tillgängligheten såg ut, besökare släpptes inte in utan att ha en slottsvaktmästare med som guide och vägledningen var därför överflödigt under själva besöket (Björklund 1796: förord). Guidebokens funktion är dock även att berätta för besökaren vad den ska titta efter, men också vad den ska känna när den hittar det. Som Baxendale (2008) påpekar fungerar vägledningen lika mycket som en emotionell guide över hus, park och samlingar som till den fysiska miljön.

Under första hälften av 1800-talet utvecklades alltså en marknad för slottsvägledningar för både besökare och länstolsresenärer. Topografisk litteratur var populär redan på 1700-talet, men det rörde sig då främst om ekonomiska beskrivningar av socknar och landskap i Linnés efterföljd, eller reseskildringar från främmande länder. Vägledningarna är renodlat kulturhistoriska beskrivningar av slott och parker, även om det finns hybrider som till exempel Octavia Carléns Tullgarnsbeskrivning (1871). Vägledningarnas format och omfång, vanligtvis i oktavformat och runt 80 sidor, skvallrar också om att det rör sig om ett slags brukslitteratur, lätt att ha med sig på platsen.

Kring 1870 fanns vägledningar till samtliga kungliga slott med undantag för Rosendal, som behöll sin privata karaktär fram till och med 1900-talets renovering och den status som museum över Karl XIV Johan som det fick då (Kåring 2003). Rosendal omnämns endast kortfattat i beskrivningar över Kungl. Djurgården och på ett sätt som antyder att tillträde kunde ges men ganska restriktivt (t.ex. Rydqvist 1833, Carlén 1867). Till fullständigheten bidrog inte minst journalisten och författarinnan Octavia Carlén som under 1860- och 70-talen gav ut en stor mängd vägledningar över i stort sett samtliga kungliga

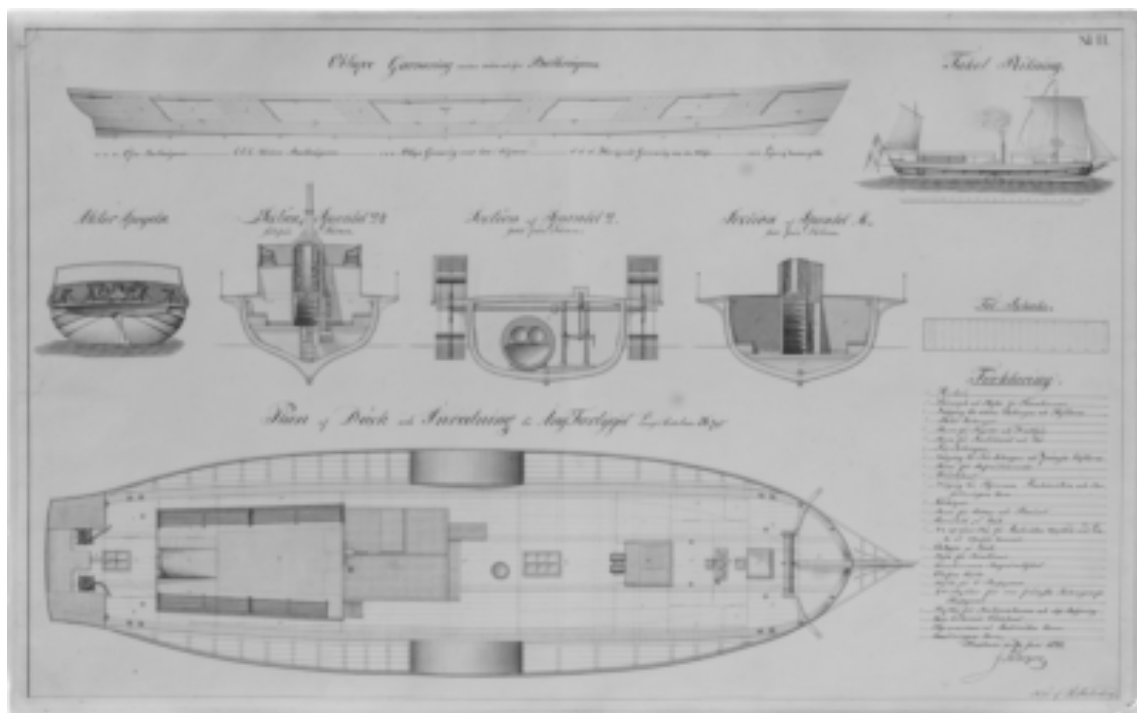
slott, men även över andra sevärdheter som Skokloster och ett antal reseguider över ångbåtsleden och senare tågresan mellan Stockholm och Uppsala med mera.

Ångbåt, tåg eller vagn? Vårdshus eller trädgårdsmästaren? Slottsturismens infrastruktur

Något som bidrog till ett ökat antal besökare på slotten var de förbättrade kommunikationerna under 1800-talets gång. Ångbåtstrafiken hade startat åren kring 1820 och tågtrafiken i Mälardalen kom igång under 1860-talet. Att den allra första reguljära ångbåtlinjen i Sverige gick mellan Stockholm och Mariefred/Gripsholm säger också något om slottens potential som besöksmål (Höijer 2007: 85–102). Under sommarhalvåret annonserades om utflykter med ångbåt, nästan alltid med ett av de kungliga slotten som mål.² Intressant nog så är nästan alla de slott som under 1840-talet var utflyktsmål än idag populära turistmål, det gäller inte bara de kungliga

slotten utan i lika hög grad slotten Skokloster och Taxinge-Näsby. Ett annat vanligt resmål 1840 var Rydboholm, ett slott som idag tappat sin status som turistmagnet.

Vad Taxinge-Näsby kan ha erbjudit kulturturen anno 1840 är svårt att säga, kanske var det samma som idag, en vacker park och möjligheter att dricka kaffe i densamma, men både Skokloster och Rydboholm delar samma egenskaper. De är platser som getts rollen som historiskt intressanta i den svenska nationella historieskrivningen och de ägdes vid denna tid båda av ätten Brahe. Familjen Brahe räknades som landets finaste adelsätt, den första som fick grevlig rang, och hade en lång tradition av att manifesteras sig själva genom att visa upp sina slott, framförallt Skokloster, och sina samlingar för allmänheten. Skokloster är också det första icke-kungliga slottet som det finns en vägledning över (Rothlieb 1819), slottet kom tidigt att få ett slags status som nationalmonument (Perers 2004). Rydboholm i sin tur bör ha varit en del av den

Salomon(?) Sjöbohm. Tackelritning, spantsektioner och plan av däck och inredning till hjulångaren Yngve Frey, 1821. Sjöhistoriska museets arkiv, OR 8719:2.

Gustav Vasa-kult som florerade under 1800-talet, på slottet finns det så kallade Vasatornet, där ett rum sägs ha varit Gustav Vasas studerkammare (Söderberg 1967:64ff). Taxinge-Näsby's popularitet låter sig kanske delvis förklaras av något så banalt som dess närhet till Mariefred och Gripsholm. De flesta turer som lade till vid Taxinge-Näsby fortsatte sedan mot Gripsholm.³

Som framgått ovan var det inte ångbåtstrafiken som skapade slottsturismen, snarare var det de redan etablerade resmönstren som gav upphov till ångbåtlinjerna. Kring slotten fanns sedan tidigare en infrastruktur för resande, vilket framgår mellan raderna både i reseskildringar och i guideböcker. Vid Rosersbergs slott fanns ett världshus där resande kunde övernatta och äta. Vid sidan av världshuset, som åtminstone på 1820-talet verkar ha haft ganska dåligt rykte, fanns också möjlighet att bli inkvarterad hos olika anställda på slottet. I reseskildringen som nämnts tidigare försökte ett sällskap därför få logi hos slottets trädgårdsmästare, men eftersom denne var bortrest var man tvungen att nöja sig med världshuset (Baeckström 1955:101).

Situationen verkar ha varit likartad både på de övriga kungliga slotten och på många av de privata godsena. På Skokloster var det rustmästaren som höll i visningarna på slottet, och han kunde också tillhandahålla kost och logi för besökare, ibland mot slottsherrens vilja. Sommaren 1793 noterar en besökare att slottsherren (Magnus Fredrik Brahe) förbjöd rustmästaren att ”vidare inquartera några [fler besökare]”. Rustmästaren Strömberg lär då redan ha berett nattläger för drygt 200 personer. Antalet besökare var förmodligen därtills under säsongen och inte vid det aktuella tillfället. Senare under 1800-talet organiserades verksamheten mer och i 1870 års guidebok framgår att slottets inspektör hade till uppgift att ordna med mat och husrum i det så kallade ”Stenhuset”, den ursprungliga herrgården invid slottet (Perers 2004:263).

Besökarna

Besökarna kunde bli ganska många på populära utflyktsmål, vilket till exempel de många vägledningarna över Gripsholm skvallrar om. Fram till och med 1833 hade det publicerats inte mindre än sex olika vägledningar, varav en också översattes till franska och något senare även till tyska. Under de resterande 66 åren av 1800-talet skulle ytterligare ett antal guider komma att publiceras. Att arbetsbördan för slottsvaktmästarna stundtals kunde vara stor framgår också av förordet till en av vägledningarna över Gripsholm, där det anges att

Den visande Vaktmästarens skyldighet är, att kunna lemna de upplysningar som af honom billigt fordras; att intet spara sin möda, dock utan sin tids spillande, då besökande önska att uppsöka porträtter, andra målningar, rustkammaren eller andra märkvärdigheter; så ock, att hafva till hands att köpa 1825 års Beskrifning med detta Bihang. Skulle han deremot fela, har man att söka rättelse hos Slottsförvaltaren (Stierneld 1826: förord).

Citatet antyder också att slottsvaktmästarnas ställning som guide var på väg att formaliseras vid denna tid (och möjligen också att vaktmästaren inte alltid var så tillmötesgående). Faktiska siffror på antalet besökare är ovanliga. På en del slott (t.ex. på Gripsholm och Rosersberg) finns gästböcker som besökare har kunnat skriva in sig i, men det är osäkert vilka och hur många som gjorde det.

För Gripsholm finns en möjlighet att få en ögonblicksbild av besökarantalet och hur det förhåller sig till gästboken då porträttgalleriets skapare Adolf Ludvig Stjerneld mid-sommarafton 1833 i sin dagbok noterade att det kommit 450 besökare till slottet. Gästboken för samma dag uppvisar dock bara 64 namn.⁴ Diskrepansen mellan uppgifterna visar på gästböckernas otillräcklighet som källa för besökarantal. Anledningen till det kan till exempel vara att det för många besökare kändes som en förhävelse att skriva in sig i gästboken, att man helt enkelt inte hann i träng-

Claës Fredrik Laurén. Herrarnas inkvartering i rummet "Europa" på Rosersbergs värdshuset, 1826. Nordiska museet acc. nr 14/1936.

seln eller inte förstod att man kunde. Namnen i gästboken uppvisar en solid borgerlighet med viss adlig inblandning, medan Stjernelds dagboksanteckning talar om en helt annan blandning av människor. Från andra slott (och något senare perioder) och från Kongl. Museum finns däremot belägg för att människor från alla samhällsklasser besökte slotten.

På Rosersbergs slott finns gästböcker från 1850- och 60-talen bevarade. De ger vid handen att besökarna till slottet under mitten av 1800-talet kom från vitt skilda delar av samhället. Inte bara de förväntade högre ståndsbesöken, som familjen Ankarcrona på granngodset Runsa, utan även grupper av pigor och drängar från närliggande gårdar och hela registret däremellan. Under 1860-talets järnvägsbygge mellan Stockholm och Uppsala kom även grupper av rallare på besök på lediga stunder.⁵ Det inledande exemplet med be-

sökare från det nya borgerliga samhällsskiktet var alltså knappast något undantag. Med omkring 100 boende på värdshuset en vanlig sommarhelg, som den hertiginnan Charlotta skrev om 1807, måste det också finnas en omfattande social spridning bland besökarna, även om det möjligen uteslöt de lägre grupperna (Rundqvist 2005:351).

Varför slottsturism?

Varför reste man då som turist till ett kungligt slott? I det revolutionära Frankrike ansågs det mer eller mindre vara en medborgerlig plikt att besöka nyinstiftade konstmuseet på Louvren för att se republikens konstskatter (McClellan 1999:11f). Något sådant var det knappast fråga om i Sverige, även om nationalism och patriotism rimligen måste ha funnits med som motiv vid många slottsbesök. Om inte annat på samma sätt som hos Svenska Turistföreningen senare under seklet, som under

mottot ”Känn ditt land!” propagerade för friluftsturism och resor till landets mer storslagna fjäll- och kusttrakter (se t.ex. Broberg och Johannisson 1986). Även i fallet med besök på kungliga slott rör det sig om ett utforskande av nationens tid och rum, närmare bestämt dess historiska rum, ett slags resande som med en modern anakronism kan kallas för kulturarvsturism.

Av vägledningarna att döma så var det också slotten som historia och kulturarv som besökarna var, eller förväntades vara, intresserade av. Det är porträtt och personhistoria som framför allt är det som förmedlas av vägledningarnas text snarare än estetiska eller konsthistoriska värden även om sådana också förmedlas. Med tidens och Geijers ord var Sveriges historia dess kungars och ett slottsbesök blir ett pedagogiskt besök i nationens historia. Detta gäller förstås särskilt byggnader som förknippades med betydelsefulla historiska personer, till exempel Gripsholm och Rydboholm med dessa slotts starka associationer till Gustav Vasa. Just sådant som kunde knytas till 1500- och 1600-talens vasa-kungar framhölls som särskilt intressant, även om det också fanns en stor beundran för de pfalziska stormaktstida kungarna.

Det framgår särskilt tydligt i Gustaf Thomées lilla guidebok *Stockholms sköna nejder. Tolf utflygter i Hufvudstadens Omgifningar*. där den tionde föreslagna utflykten går till Rosersberg. Stycket avslutas med en anmärkning om att slottet egentligen inte har något historiskt intresse, men för den, underförstått förebildliga turisten,

som mer älskar de gamla minnena och fädernas kraftfulla ande än den ytliga moderna tiden, med sina dockor till palats och dockor till människor, honom inbjuda vi nu till ett annat ställe der han nu kan få sin önskan uppfylld i fullt mått (Thomé 1843:60).

Det som enligt Thomée bättre kan erbjuda ”fädernas kraftfulla ande” är barockslottet Skokloster som är ämnet för det efterföljande

kapitlet. Stycket talar tydligt om vad som egentligen är huvudsaken och det eftersträvarsvärda med ett slottsbesök; att påminna besökaren om nationens historia genom att levandegöra hjältegestalter och frammana viktiga och beundransvärda epoker ur dess förflutna. Samma företeelse kan ses i Storbritannien där allt som kunde knytas till ätten Tudor och vad som kom att kallas ”Olden time”, av Peter Mandler definierat som ”broadly the period between medieval rudeness and aristocratic over-refinement, the time of the Tudors and early Stuarts (Mandler 1997:33ff) sågs” som särskilt intressant. Där liksom i Sverige sågs 1500-talet och de då dominerande kungliga ätterna (Vasa och Tudor och i viss mån deras efterföljare Pfalz respektive Stuart) som startpunkterna för nationerna Sverige och Storbritannien. Både Gustav I och Henrik VIII gavs rollen som landsfader och generellt behandlades epoken som den mest intressanta och förebildliga (Baxendale 2007:332f).

Ytterligare ett skäl att besöka de kungliga slotten kan vara viljan att komma nära kungligheter. Att fysiskt befinna sig i de kungliga rum är förstås ett sätt att komma nära monarken och hans familj, på samma sätt som att sätta upp en bild av kungafamiljen hemma, något som varit vanligt åtminstone sedan 1700-talet i form av kistebrev med mera. Det är också något som faller in väl i en nationalistisk förklaring, då monarken och nationen vanligen kunde tolkas som olika fasetter av samma företeelse. Det är också ett mycket livskraftigt skäl till slottsbesök, en av de vanligaste frågorna till visningspersonalen på Drottningholm är än idag: Var bor Kungen?

Att göra en renodlat rojalistisk tolkning är nog däremot att överdriva kungligheternas betydelse som dragningskraft. Baxendale (2008:27f) menar att brittiska turister till kungliga slott under 1800-talet var intresserade av slotten som i första hand historia, i andra hand som konst och kanske först i tredje hand som kungliga bostäder. Något liknande kan också sägas om de svenska förhållande-

na. I den tidigare nämnda beskrivningen av ett Rosersbergsbesök 1826 är kungligheterna och kungligheten sekundär om ens det. I stället är det precis som i de brittiska exemplen historia, konst och konsthantverk som är i fokus under slottsbesöket. För resan som helhet kan det dessutom sägas att målet, slottet, i sig inte nämns mer än på någon sida, det som verkligen ges utrymme är resan och umgänget (Baeckström 1955).

Under 1800-talets gång ökade alltså på olika sätt både tillgängligheten och tillträdet till de kungliga slotten. Tillträdet genom att större grupper fick möjlighet att besöka slotten och tillgängligheten genom publicerandet av vägledningar och av, vad det verkar, ett tydligare fastställande av slottsvaktmästarnas uppgift att fungera som guider för besökarna. Den nya ångbåtstrafiken gjorde också att ett slottsbesök en söndag kunde bli överkomligt för ett stort antal människor, till skillnad från tidigare då resor varit både tidsödande och dyra.

Från hovets sida fanns förstås också intressen i slottsturismen. Det intresse som visades för historia och kungligheter gick naturligtvis att utnyttja politiskt för att stärka kungamakten och kungafamiljens legitimitet genom att retoriskt knyta slotten och kungafamiljen till historien och till nationalstaten. De kungliga slotten hade också länge fungerat som nationella symboler (se t.ex. Laine 2002). Den ökade utgivningen av slottsvägledningar, som även om den i de flesta fallen inte officiellt är knuten till hovet ändå förutsätter hovets medverkan för att kunna tillkomma, sammanfaller med en ny historiesyn där historia ges en ny roll och ett nytt förklaringsvärde i samhälle och politik (Burke 2008, Koselleck 2004, Persson 2001). Den ökade tillgängligheten och publiceringen av slotten kan i det sammanhanget ses som en kunglig mediestrategi för att manifesteras den sittande ätten och knyta monarkin än tätare till nationen och nationalstaten.

Vägledningarnas fokus på historia och por-

trätt samsas med en övergripande rojalism. Tydligast blir detta i vägledningarna till Gripsholms slott. På Gripsholm skapades från 1820-talet en museistruktur med personhistoriskt fokus, det som idag är känt som Statens porträttgalleri, då ofta nämnt som ”galleriet för medborgerligt märkvärdiga svenskar”. Inkorporeringen av ett porträttgalleri över framstående medborgare i ett kungligt slott som fortfarande var i bruk kan synas vara ett närmast republikanskt tilltag, men kom i själva verket att stärka det rojalistiska budskapet. Galleriet gav Karl XIV Johan möjlighet att inte bara posera som en i raden av kungliga företrädare, han kunde också framställas som *primus inter pares* bland de framstående medborgarna i porträttgalleriet, något som fungerade extra bra givet hans enkla bakgrund och att han var vald av riksdagen till tronföljare på grund av sina meriter (Widén 2008, 2015).

En annan särställning bland vägledningarna innehar Lorenzo Hammarskölds Rosersbergsvägledning från 1821, då den delvis arbetar med en fiktiv rumsföljd (Hammarsköld 1821). Övriga vägledningar är strukturerade på ett mycket sakligt rum-för-rum-sätt, där slottens planlösningar framgår av texten, och eventuella utelämnanden eller partier där besökaren är tvungen att gå tillbaka genom en rumsfil framgår. Hammarskölds text är tvärtom upplagd för att understryka (och skapa) Rosersberg som ett minnesmärke över Karl XIV Johans adoptivfader Karl XIII, trots att Rosersberg var ett av de slott som användes mest av kungafamiljen under 1820- och 30-talen. Vandrigen börjar i kungens sängkammare, ett rum som slottets dåvarande brukare Karl Johan låtit stå orört efter adoptivfaderns död, och får sin egentliga höjdpunkt i det rum som idag kallas Hoglandssalen, ett förmak med karaktär av minnesrum över slaget vid Hogland 1788, där Karl XIII som storamiral förde befälet. Rundturen avslutas sedan i en av trädgårdsflyglarna. Vägledningen är i princip möjlig att gå efter i verkligheten – bortsett

från vägen mellan Karl XIII:s tavelgalleri på andra våningen och trädgårdsflygeln där texten inte nämner att man på något sätt måste ta sig tillbaka till stora trappan och ut över trädgårdsterrassen – men för att göra det måste man vid flera tillfällen gå genom olika baktrappor och tjänstefolksvägar på ett sätt som inte liknar vägen genom slotten i andra vägledningar.⁶

Tillsammans utgör vägledningarna en grupp texter som försöker ta tillvara ett historiskt och konstnärligt intresse hos en allmänhet, både för att svara mot intresset – ge publiken vad den söker – men också för att förstärka det och använda det för att stärka sin politiska position.

Turism till kungliga slott

Det fanns alltså i Sverige från åtminstone slutet av 1700-talet en tradition och en infrastruktur kring kortare nöjesresor till främst de kungliga slotten men även till större privata herrgårdar. Beläggen i källorna är fåtaliga men pekar entydigt på ett relativt omfattande resande i form av korta utflykter över en eller ett par dagar. Resorna företogs med häst och vagn, men från 1820-talet allt oftare med den reguljära ångbåtstrafiken och senare även med tåg. Kring slotten fanns en mer eller mindre organiserad infrastruktur för inkvartering, mat och visning av hus och park, från mitten av 1800-talet allt mer professionellt organiserad.

Besökarna lockades av allt att döma av slotten som uttryck för historia och vad man kan benämna kulturarv, av slottens samlingar av konst och i någon mån av de kungliga kopplingarna. Hovet å sin sida kunde använda slotten som verktyg för att stärka kungahusets legitimitet genom att knyta dem till nationens historia och genom att framhäva kungafamiljen både som personer och som representanter för nationalstaten. Tillsammans utgjorde de olika intressena en verksamhet som utgör en bakgrund till och förutsättning för den senare friluftsturismen, ett annat sätt

att resa och se, men som också handlade om att upptäcka landet, nationen och historien.

Per Widén, fil. dr

Konstvetenskapliga institutionen, Uppsala universitet

Nyckelord: turism, turismshistoria, kulturarvsturism, nöjesresande, kungliga slott

Noter

- 1 Här skulle man till exempel också kunna ta med de olika brunnsorterna som exempel på nöjesresande, men jag har begränsat min undersökning till att gälla de kungliga slotten. Om brunnsdrickandet, se t.ex. Elisabeth Mansén, *Ett paradys på jorden. Om den svenska kurortskulturen 1680–1880*.
- 2 Se annonser i t.ex. *Aftonbladet* under perioden.
- 3 Se annonser i t.ex. *Aftonbladet* under den aktuella perioden.
- 4 Dagboksanteckning för 24 Juni 1833, Uppsala universitetsbibliotek X 299e. Gästbok 1823–1856, Gripsholms slott.
- 5 Gästböcker, Rosersbergs slott.
- 6 Vägledningens väg genom slottet har prövats på plats vid ett besök sommaren 2012.

Referenser

- Baeckström Arvid 1955: En lustfärd till Rosersberg 1826. I: *Fataburen. Kulturhistorisk tidskrift* 1955.
- Baxendale, John 2007: Royalty, Romance and Recreation. The construction of the past and the origins of royal tourism in nineteenth-century Britain. I: *Cultural and Social History*. Volume 4, Issue 3.
- Baxendale, John 2008: The Construction of the Past and the Origins of Royal Tourism in 19th-Century Britain. I: Long, Philip och Palmer Nicola J. (eds.): *Royal Tourism. Excursions around Monarchy*. Clevedon, Buffalo & Toronto: Channel View Publications.
- Bennich-Björkman, Bo 1970: *Författaren i ämbetet. Studier i funktion och organisation av författarämbeten vid svenska hovet och kansliet 1550–1850*. Stockholm: Svenska bokförlaget.
- Björklund, Anders 1796: *Beskrifning öfver Kongl. Lust-slotten Drottningholm och China*. Drottningholms slottsförvaltning.

- Blennow, Anna och Fogelberg Rota, Stefano 2016: *Att resa till Rom. Guideböcker till den eviga staden genom tiderna*. Uppsala: Uppsala universitet.
- Broberg, Gunnar och Johannisson, Karin 1986: ”Styr såsom örnen din färd emot fjällen”. Några linjer i den tidiga turismens idéhistoria. I: *Svenska Turistföreningens årsbok* 1986.
- Brown, Carolina 1997: *Drottningholms slott, trädgård och park*. Drottningholms slottsförvaltning.
- Burke, Peter 2008: *Cirka 1808. Restructuring Knowledges/Um 1808. Neuordnung der Wissensarten*. München/Berlin: Art Stock Books.
- Carlén, Octavia 1867: *Nyaste beskrifning öfver Kongliga Djurgården vid Stockholm, utarbetad af Octavia Carlén*. Stockholm.
- Carlén, Octavia 1871: *Tullgarns slott och Hölö socken: beskrifning*. Stockholm: C. G. Carlson.
- Carlén, Octavia 1877: *Skokloster. Sko slott och samlingar*. Stockholm: Askerberg.
- Eskilsson, Lena 1996: Svenska turistföreningen från vildmark till friluftsliv. Från den vetenskaplige vildmannen till den cyklande husmodern. *Historisk tidskrift* 19 96:2.
- Gillingstam Hans 1984: Ljungman, släkt. I: *Svenskt biografiskt lexikon* Bd 24.
- Gleig, George Robert 1839: *Germany, Bohemia, and Hungary, Visited in 1837. In Three Volumes*. Vol. I. London: John W. Parker.
- Hammarösköld, Lorenzo (anonym) 1821: *Beskrifning öfver Kongl. lustslottet Rosersberg*. Stockholm: Ernst Adolph Ortman.
- Harris, John 1967: English Country House Guides, 1740–1840. I: Summerson, John (ed.): *Concerning Architecture, Essays on Architectural Writers and Writing presented to Nikolaus Pevsner*. London: Allen Lane.
- Höijer, Henrik 2007: *Sveriges argaste liberal. Carl af Forsell. Officer, statistiker och filantrop*. Stockholm: Norstedts.
- Koselleck, Reinhardt 2004: “Historia Magistra Vitae”: The Dissolution of the Topos into the Perspective of a Modernized Historical Process. I: Koselleck, Reinhardt: *Futures Past. On the Semantics of Historical Time*. New York: Columbia University Press.
- Kåring, Göran 2003: Museislottet. I: Laine, Christian: *Rosendals slott*. Stockholm: Byggförlaget.
- Laine, Merit 2002: Kungliga slott som nationella byggnader under frihetstiden. I: Karlsson, Åsa & Lindberg, Bo: *Nationalism och nationell identitet i 1700-talets Sverige*. Opuscula Historica Upsaliensa 27. Uppsala: Swedish Science Press.
- Lindvall, Karin 2004: Präktiga egendomar, stilenligt kulturarv och trevliga besöksmål. Turismens herrgårdsbilder. I: Hellspong, Mats, Lindvall, Karin, Pergament, Nicole & Rundqvist, Angela: *Herrgårdsromantik och statarelände. En studie av ideologi, kulturarv och historieanvändning*. Stockholm: Carlsson Bokförlag.
- Ljungman, Carl Fredrich 1755: *En kort beskrifning om Gripsholms slott*. Stockholm: Anders Zetterberg.
- Ljungman, Carl Fredrich 1790: *En kort beskrifning om Gripsholms slott*. Stockholm: Peter Jöransson Nyström.
- Löfgren, Orvar 1999: *On Holiday; A History of Vacationing*, Berkeley: University of California Press.
- Mandler, Peter 1997: *The fall and rise of the State-ly Home*. New Haven & London: Yale University Press.
- Mansén, Elisabeth 2001: *Ett paradis på jorden. Om den svenska kurortskulturen 1680–1880*. Stockholm: Atlantis.
- McClellan, Andrew 1999: *Inventing the Louvre: art, politics, and the origins of the modern museum in eighteenth-century Paris*. Berkeley & London: University of California Press.
- Perers, Maria 2004: Skokloster – sevärdighet under 300 år. I: Bergström, Carin (red.): *Skoklosters slott under 350 år*. Stockholm: Byggförlaget.
- Persson Fabian 1999: *Servants of fortune. The Swedish court between 1598 and 1721*. Lund: Lunds universitet.
- Persson, Mats 2001: Upplysningen och historismen. Utsikt över ett forskningsläge. I: *Lychnos. Årsbok för idé- och lärdomshistoria* 2001.
- Rothlieb, Carl Fredrik 1819: *Beskrifning öfver Skokloster*. Stockholm: Carl Deleen.
- Rundqvist, Angela 2005: Hovlivet på Rosersberg. I: Sjöberg, Ursula (red.): *Rosersbergs slott*. Stockholm: Byggförlaget.
- Rydqvist, Johan Er. 1833: *Djurgården förr och nu. Anteckningar af Johan Er. Rydqvist*. Stockholm: Johan Hörberg.
- Sandell, Klas 1997: Naturkontakt och allemans-

- rätt. Om friluftslivets naturmöte och friluftslivets tillgänglighet i Sverige 1880–2000. *Svensk Geografisk Årsbok* 1997.
- Stjerneld, Adolf Ludvig (anonym) 1826: *Bihang till Gripsholms Slotts Beskrifning af år 1825*. Stockholm: Johan Hörberg.
- Strinnholm, Anders Magnus (anonym) 1822: *Beskrifning öfver Gripsholms slott, jemte förteckning på dervarande Contrefaits och Skillierier, med bifogade korta Historiska och Genealogiska Underrättelser*. Stockholm: Ernst Adolph Ortman.
- Söderberg, Bengt G. 1967: *Slott och herresäten i Sverige. Uppland*. Bd 2. Malmö: Allhems förlag.
- Thoméé, Gustaf 1843: *Stockholms sköna nejder. Tolf utflygter i Hufvudstadens Omgifningar*. Stockholm.
- Völkel, Michaela 2007: *Schlossbesichtigungen in der Frühen Neuzeit. Ein Beitrag zur Frage nach der Öffentlichkeit höfischer Repräsentation*. Berlin: Deutscher Kunstverlag.
- Widén, Per 2008: Dynastic Histories. Art Museums in the Service of Charles XIV. I: Alm, Mikael och Johansson, Britt-Inger (eds.): *Scripts of Kingship. Essays on Bernadotte and Dynastic Formation in an Age of Revolution*. Opuscula Historica Upsaliensa 37. Uppsala: Swedish Science Press.
- Widén, Per 2015: Meritorious Citizens in Royal Surroundings: The National Portrait Gallery of Sweden and its Use of a Historical Environment as Exhibition Space. I: *Museum History Journal*, Vol. 8 No. 1, January, 2015.

SUMMARY

Heritage tourism before the age of mass tourism. Visitors to Swedish Royal Palaces c. 1750–1870

The early 19th century saw an increasing number of visitors to the royal palaces of Sweden. Much like the situation in Great Britain or the German states, people from the lower middle strata of society and upwards went on short weekend holidays to enjoy the countryside and each other's company – and to visit a royal palace. The aim of the visits seems to have been to experience history and to some degree art. The royal connection of the palaces seems to have been secondary though, although the court and monarchy tried to inscribe themselves as part of the historical heritage as a way of using the interest in the palaces to their favor.

The court met the public interest by opening up the palaces to what seems like a higher degree than earlier, and by having guidebooks that describes the palaces and their surroundings written and sold on site. To make the visits possible an infrastructure of for example inns where visitors

could eat and lodge, and palace custodians who could show visitors around in the palaces was established, some on the initiative of the court, some of private origin. Around 1820 steam-boat lines started their traffic in the area around Stockholm, and after a few years most of the royal palaces were connected to the capital on a regular basis. This did of course make palace visits even cheaper and obtainable even for the lower classes.

This early form of tourism, short recreational travel to what can be called heritage sites, forms a background and gives the preconditions to the late 19th century tourism to dramatic mountain and coastal areas. The goal in both cases were, in some ways, to get to know the nation – either its history or its geography.

Keywords: tourism, tourism history, heritage tourism, leisure travel, royal palaces